

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра історії України

Дипломна робота

магістра

з теми **«СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XVIII ст.»**

Виконав: магістрант 2 курсу

Istb1-M17 групи денної форми навчання

Галузь знань 01 Освіта

Спеціальність 014 Середня освіта (Історія)

за освітньою програмою Історія

Талащук Анатолій Анатолійович

Керівник:

Трубчанінов С. В. кандидат історичних
наук, доцент кафедри історії України

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2018 р.

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	6
Розділ 2. Соціально-економічний розвиток міст Подільського воєводства	21
Розділ 3. Розвиток сільського господарства у Подільському воєводстві.....	49
Розділ 4. Розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі у Подільському воєводстві.....	85
Висновки	92
Список використаних джерел та літератури	95

Вступ

Актуальність теми. В умовах розвитку демократичних процесів в країнах Центрально-Східної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. зламано чимало існуючих стереотипів, переосмислено багато подій та явищ їхньої історії. У той же час зменшилася зацікавленість українських та польських істориків соціально-економічною проблематикою. Наприклад, основним підґрунтям у сфері вивчення аграрних відносин у Речі Посполитій ХVІІІ ст. довгий час залишалися дослідження 50–60-х років ХХ ст. з притаманною марксистській історіографії посиленою увагою до соціальних протиріч в тогочасному суспільстві.

На українських землях, що у ХVІІІ ст. входили до складу Речі Посполитої, зокрема у Подільському воєводстві, відбувалися ті ж самі процеси соціально-економічного розвитку, що й у більшості інших європейських країн. Звісно, їм були притаманні і регіональні особливості, пов'язані з розташуванням Поділля на “Великому кордоні” між християнським і мусульманським світами. Так, у містах регіону панівною формою організації виробництва залишалися цехи. А на селі панівною формою господарювання став фільварок – основний продукційний верстат шляхетського і магнатського господарства.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися нові наукові розвідки, що торкаються соціально-економічної історії Поділля ХVІІІ ст., які доповнюють наші знання про цю сторінку життя краю. Завдяки діяльності дослідників поповнюється і розширюється джерельна база.

Таким чином, з'явилося підґрунтя для більш поглибленого вивчення соціально-економічного розвитку Подільського воєводства у ХVІІІ ст. Дослідження такого напрямку мають також певний інтерес для з'ясування особливостей історичного розвитку української економіки та визначення спільних рис, які еднають її з країнами Західної Європи.

Мета та основні завдання дипломної роботи визначені з урахуванням актуальності обраної теми та ступеня її наукової розробки.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного вивчення опублікованих джерел та здобутків історіографії простежити специфіку соціально-економічного розвитку Подільського регіону у XVIII ст. Досягнення даної мети передбачає вирішення таких завдань:

- здійснення аналізу стану історіографії та джерельної бази;
- визначення особливостей розвитку міст Подільського воєводства;
- показ змін у сільському господарстві у зв'язку з поширенням фільваркової системи господарювання;
- з'ясування пріоритетних напрямків розвитку торгівлі в регіоні.

Об'єктом дослідження є Подільське воєводство Речі Посполитої у XVIII ст.

Предметом вивчення є соціально-економічна складова життєдіяльності населення Подільського воєводства: професійні заняття мешканців міст і сіл; соціальна й етнічна структура населення; взаємини в середині міських громад і корпорацій та усього міщанського загалу з власниками міст і державою; організація, форми управління та основні галузі сільського господарства; організація та розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Хронологічні межі роботи. Нижньою хронологічною межею роботи є рубіж XVII–XVIII ст. Верхньою – 90-ті роки XVIII ст. – час переходу Поділля до складу Російської імперії.

Географічний ареал дослідження охоплює територію Подільського воєводства Речі Посполитої XVIII ст. (південно-східна частина сучасної Тернопільської області, південна частина Хмельницької та західна частина Вінницької областей України).

З метою порівняння інколи дослідження торкається сусідніх з Поділлям регіонів. Подільське воєводство у досліджуваній період межувало на півдні з Молдавським князівством, на півночі – з Волинським і частково

Київським, на сході – з Брацлавським, на заході – з Руським воєводствами Речі Посполитої. Важливими ринками для подільських купців були Львів, Варшава, Гданськ. Як пункти транзитної торгівлі худобою, головним чином волами, фігурують Молдавія (початковий) і Сілезія та Саксонія (кінцеві).

Методи дослідження, використані у роботі, відповідають принципам історизму та наукової об'єктивності. При опрацюванні окремих частин дослідження брались до уваги різноманітні, як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи. Зокрема, огляд наукової літератури з обраної тематики здійснений за хронологічним і структурно-тематичним принципами історіографії. З спеціально-історичних методів застосовувалися проблемно-хронологічний, історико-порівняльний та історико-типологічний.

Практичне значення. Робота може використовуватися під час вивчення історії України та історії Поділля у навчальних закладах.

Структурно дипломна робота побудована за проблемним принципом (вступ, 4 розділи, висновки, список використаних джерел та літератури, додатки). Обсяг основної частини роботи – 94 сторінки. Повний обсяг – 107 сторінок. Список використаних джерел і літератури налічує 104 позиції.

Висновки

Проведений аналіз історіографії ХІХ – початку ХХІ ст. дає підстави стверджувати, що проблема соціально-економічного розвитку Подільського воєводства у ХVІІІ ст. була і залишається актуальною, привертає увагу як українських та польських дослідників. Серед учених, які найбільш плідно працювали в цьому напрямку, слід виділити подолянина Миколу Борисовича Петрова та професора зі Львова Миколу Григоровича Крикуна.

Міста регіону, передусім столиця воєводства – Кам'янець-Подільський, розвивалися як центри ремесла, промислів і торгівлі. За кількісними характеристиками міського населення Кам'янець можна віднести до категорії великих міст України у ХVІІІ ст. Меншими, але достатньо значними за чисельністю мешканців, були Сатанів, Меджибіж, Могилів-Подільський. Чимало міст були незначними, а деякі з населених пунктів, яким навіть було надано магдебурзьке право, з різних причин (війни, напади, епідемії і т.п.) не змогли перетворитися на міста.

Ремісники міст і містечок в основному були об'єднані в цехи. Цехові правила певним чином стримували розвиток ремесла, оскільки обмежували конкуренцію всередині цеху, визначали кількість і якість виробленої продукції і т.п. Проте цехи захищали професійні інтереси майстрів, яким загрожувала конкуренція з боку позацехових майстрів та купців. Найбільше цехів було в Кам'янці-Подільському – 18.

У містах Подільського воєводства також розвивалися промисли (найбільш прибутковий був млиновий). Для населення невеликих міст та передмість основним заняттям було сільське господарство.

У ХVІІІ ст. в Подільському воєводстві Речі Посполитої сформувалися великі земельні володіння Сенявських, Потоцьких, Чарторийських, Жевуських, Гумецьких та ін. Задля отримання якомога більшого зиску зі своїх

маєтків магнати, маючи в розпорядженні матеріальну базу, дешеві засоби виробництва, створювали господарства фільварково-панщинного типу.

Більшість фільварків було засновано в першій третині XVIII ст. Численний матеріал, який зберігся по фільваркам Жевуських, дозволяє охарактеризувати стан сільського господарства в регіоні. Тривалий час на Поділлі не існувало цілковитого поділу виробничих сил в сільському господарстві на село та фільварок, який простежувався у інших регіонах Речі Посполитої. Залежне селянство було робочим базисом магнатського господарства. Співвідношення грошової та відробіткової ренти (чиншу та панщини), насамперед залежало від місцевих умов. У малолюдних поселеннях існувала стала потреба у значних обсягах панщини. Натомість у густонаселених маєтностях панщина переважала лише на початковій стадії організації фільварків. У південно-східній частині Подільського воєводства панщина ніколи не мала вирішального значення.

Позаекономічні чинники – пошесті та військові руйнування підривали селянське господарство, гальмували приріст населення Подільського воєводства. Втрати селянськими господарствами «тяглового» поголів'я спричинили у 1770-х роках процес їх обезземелення й розшарування.

Провідною галуззю магнатського фільварку у Подільському воєводстві й головним чинником його розвитку в 30–70-х роках XVIII ст. було зернове господарство, яке велося доволі екстенсивними методами. Зернові використовувалися для задоволення внутрішніх потреб магнатського господарства (гуральні та тваринництво, виплати зерном для фільваркової адміністрації та челяді тощо). Частина подільського зерна продавалася на внутрішньому та зовнішньому ринках. Зростання товарності панщинного господарства підривало його замкнутість. Рільництво використовувалося поміщиком не тільки для того, щоб забезпечити продуктами потреби маєтку, й для виробництва їх на внутрішній та зовнішній ринок. Однак, зміна кордонів внаслідок I поділу Речі Посполитої негативно вплинула на розвиток галузі.

Слід підкреслити, що пристосовуючи власне господарство до товарно-грошових відносин й намагаючись одержати від цього максимум грошових прибутків зі своїх володінь, подільські магнати тим самим сприяли як розвитку внутрішнього ринку, так і становленню ринкових відносин у Речі Посполитій.

Подільські міста були важливими осередками внутрішньої та зовнішньої торгівлі. На численних ярмарках, які відбувалися в містах, йшов міжрегіональний обмін товарами, а на торгах – щоденне забезпечення потреб жителів міста та околиць. Головне місце в зовнішній торгівлі займав Кам'янець-Подільський. Важливу роль у зовнішній торгівлі також відігравали Меджибіж, Могилів-Подільський, Сатанів. Найчастіше купці з Поділля відвідували місто Львів, а також польські землі, Молдавське князівство, Османську імперію, Російську державу.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 5. Т. 1: Акты о городах (1432–1798). Киев: Унив. типогр., 1869. 94, 636 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 5. Т. 2. Кн. 1. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. 239, 382 с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 5. Т. 2. Кн. 2. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. [383]-1045, IV с.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 6. Т. 1. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в Юго-Западной России в XVI–XVIII ст. (1498–1795 гг.). Киев: Типография Киевского Губернского Управления, 1876. 626, 146, 21 с.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 6. Т. 2. Акты о крестьянах в XVIII ст. (1700–1799 гг.). Киев: Типография И. А. Давиденко, 1870. 63, 556 с.

6. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 8. Т. 1. Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV–XVIII ст. Киев: Универ. типогр., 1893. II, 126, 372 с.
7. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 8. Т. 2. Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII–XVIII ст. Киев: Универ. типогр., 1894. 274, 497 с.
8. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 8. Т. 6. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV–XVIII вв. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1911. 113, 435, 48, XXIV с.
9. Вінниченко О. Заповіт сандомирського воєводи Яна Тарла (1750 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2009. Вип. 44. С. 385-415.
10. Інвентар Меджибізької волості 1717 року / Видання підготував Микола Крикун. Львів, 2009. 192 с.
11. Клименко П. Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 рр. Київ, 1932. 180 с.
12. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.). 2-е випр. видання / упорядн. М. Капраль; наук. ред.: Я. Дашкевич, Р. Шуст. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2010. 544 с.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник. Львів, Київ, 2001. 387 с.

Література

14. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. Киев, 1885. 351 с.
15. Брославський В. Форми землеволодіння та землекористування Речі Посполитої на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2012. Вип. 1. С. 4-7.
16. Брянцева Т. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки. 1974. Вип. 16. С. 99-103.
17. Вінниченко О. Історичні студії Миколи Крикуна // Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди його 80-річчя. Львів, 2012. С. 7-22.
18. Господарство України в період розкладу феодалізму і генезису індустріального суспільства (XVI–XVIII ст.) // Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / Авт. кол.: Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко та ін. Київ: Генеза, 1994. С. 105-208.
19. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. 2013. № 12. С. 347-377.
20. Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши: армяне в Подолии. Ереван: Изд. АН Армян. ССР, 1980. 360 с.
21. Грушевський М. С. Барське староство: Історичні нариси (XV–XVIII ст.). Репринтне видання. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. 1996. 623 с.
22. Дашкевич Я. Р. Поділля на бурштиновому шляху (XVII – XVIII ст.) // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю Перемоги Радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 21-23 трав. 1985 р. Кам'янець-Подільський, 1985. С. 69-70.

23. Задорожнюк А. Б. Цехове законодавство міст і містечок Поділля кінця XVIII – першої половини XIX ст. згідно з правовими нормами магдебурзького права // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 14. С. 389-400.
24. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. 752 с.
25. Клименко П. Цехи на Україні. Київ: Вид-во ВУАН, 1929. 240 с.
26. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право в Україні: XIV – поч. XIX ст. Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
27. Кобилецький М. Організація та правові засади діяльності цехів у містах України за магдебурзьким правом // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2011. Вип. 52. С. 71-76.
28. Компан О. Місто Кам'янець-Подільський – центр навчання ремісників у XVII–XVIII ст. // Матеріали доповіді III Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів: Каменяр, 1970. С. 85-86.
29. Компан О. С., Суслопаров М. З. До 80-річчя з дня народження П. В. Клименка // Укр. істор. журн. 1967. № 7. С. 135-139.
30. Копилов С., Степанков В. Серце, віддане Кам'янцю (кілька штрихів до портрета: світлій пам'яті Миколи Петрова) // Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть. Кам'янець-подільський: Аксіома, 2012. С. 7-16.
31. Крамар С. І. Місто Кам'янець на Поділлі у XIV–XVIII століттях: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад: історико-правовий нарис. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори»-2006, 2010. 335 с.
32. Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. Київ: Інститут української археографії. Академія наук України. 1993. 186 с.
33. Крикун М. Г. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2012. 702 с.

34. Крикун М. Г. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1965. Вип. 3. С. 61-67.
35. Крикун М. Г. Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI–XVIII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. Київ, 1985. Вип. 11. С. 57-63.
36. Крикун М. Г. З історії заселення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1965. Вип. 2. С. 72-76.
37. Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. // Записки НТШ. Львів, 2002. Т. ССXLIII: Праці історично-філософської секції. С. 374-521.
38. Крикун М. Г. Колонізація Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. // Український історико-етнографічний збірник. Київ, 1972. Вип. 2. С. 85-104.
39. Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2011. 733 с.
40. Крикун М. Г. Як обирали і скидали в'їтів у приватних містечках Подільського воєводства в першій чверті XVIII століття // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2007. Вип. 7. С. 211-222.
41. Крикун Н. Г. Урожайность зерновых культур в фольварках северной части Подольского воєводства в первой половине XVIII в. (по материалам имений Чарторыйских и Жевуских) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. Вильнюс, 1964. С. 326-336.
42. Левицький В. Торгово-економічна діяльність церкви на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал. 2008. № 5. С. 42-46.
43. Левицький В. О. Церковні маєтки Правобережної України другої половини XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського державного педаго-

- гічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія. Тернопіль, 2005. Вип. 3. С. 62-66.
44. Макарова Л. В. Повинності залежного селянства Подільського воєводства у XVIII ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2011. Вип. 4: На пошану професора А. О. Копилова. С. 485-494.
45. Маркіна В. О. До питання застосування найманої праці в господарстві польських магнатів на Правобережній Україні в др. пол. XVIII ст. // Вісник Київського ун-ту. 1958. № 1. Серія історії і філософії. Вип. 1. С. 95-109.
46. Маркіна В. О. До питання про зв'язок магнатського господарства з ринком Правобережної України // Вісник Київського ун-ту. Серія історії і філософії. 1959. № 2. Вип. 1. С. 81-97.
47. Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII – 60-е годы XVIII ст.). Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1971. 176 с.
48. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй пол. XVIII века (социально-экономическое развитие). Киев: Изд. Киев. ун-та, 1961. 236 с.
49. Маркіна В. О. Про грошову й відробітну ренту на Правобережній Україні в др. пол. XVIII ст. // Укр. істор. журн. 1959. № 2. С. 32-39.
50. Овсінський Ю. Архів Жевуських як джерело для вивчення магнатського господарства на Поділлі у XVIII ст. // Документ крізь віки: актуальні питання документознавства та інформаційної діяльності. Тези доповідей I Міжнародної науково-практичної конференції викладачів, студентів, аспірантів і молодих вчених. Львів, 2015. С. 104-108
51. Овсінський Ю. Зернове господарство фільварків Подільського воєводства речі Посполитої у 40-70-х роках XVIII ст. (за матеріалами маєтків Міхала Жевуського) // Записки НТШ. Т.ССІІ. Праці історично-філософської секції. Львів, 2005. С. 49-85.

52. Овсінський Ю. Книги розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воєводствах (30–70-ті роки XVIII ст.) // Записки НТШ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. Т. ССXL. С. 53-71.
53. Овсінський Ю. Маєтковий комплекс Жевуських у Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2009. Вип. 44. С. 59-72.
54. Овсінський Ю. Міньковецький ключ як власність Жевуських у Подільському воєводстві в другій половині XVIII ст. // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 211-217.
55. Овсінський Ю. Подільський фільварок у 20–80-х рр. XVIII ст.: основні типи та структура (на прикладі маєтків Жевуських) // Український селянин: Зб. наук. пр. Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 205-208.
56. Овсінський Ю. “Слобідська” політика магнатів Жевуських у їх маєтках у Подільському воєводстві Речі Посполитої (10–80-ті рр. XVIII ст.) // Гуржіївські історичні читання. Збірник наукових праць. Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2009. Вип. 3. С. 46-53.
57. Овсінський Ю. Ставкове господарство у подільсько-волинських маєтках Міхала Жевуського (1739–1776) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35-36. С. 540-558.
58. Овсінський Ю. Тваринництво у фільварках Подільського воєводства у XVIII ст. (на матеріалах маєтків Міхала Жевуського) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 38. Львів, 2003. С. 82-114.
59. Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40–70-х роках XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2001. Вип. 37. Част. 1. С. 198-213.

60. Овсінський Ю. Фільваркове господарство Речі Посполитої XVIII ст. в оцінці польської історіографії // Проблеми слов'янознавства. Вип. 55. Львів, 2005. С. 29-40.
61. Осіп'ян О. Л. Розвиток ремесла та форми його організації у вірменських колоніях Поділля в XIV–XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т. 4 (6). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. С. 112-119.
62. Отамановский В. Д. Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и магдебургское право // Вопросы истории. 1958. № 3. С. 122-135.
63. Петров М. Б. Акти органів державного управління XV–XVIII ст. – важливе джерело для дослідження соціально-економічних, демографічних, етнічних та історико-топографічних аспектів Кам'янця-Подільського // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі”. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. С. 338-357.
64. Петров М. Б. Виникнення та адміністративно-правовий устрій вірменської громади Кам'янця-Подільського у XIV–XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Т. 17: На пошану професора В. П. Газіна. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. С. 140-160.
65. Петров М. Б. Внутрішня торгівля Кам'янця-Подільського крізь призму простору і часу (XV–XVIII ст.) // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. праць за підсумками міжн. наук.-практ. конференції. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 20-24.
66. Петров М. Б. До історії міста Хмільника XVI–XVIII ст. // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Стара Синява, 1988. С. 276-280.

67. Петров М.Б. До історії торгівлі Кам'янця-Подільського у XVIII ст. // АCADEMIA на пошану професора Леоніда Коваленка. Історичні дослідження. Кам'янець-Подільський, 1997. С. 96-101.
68. Петров М. Б. Записки іноземців XV–XVIII ст. – важливе джерело з історії Кам'янця-Подільського // Укр. істор. журн. 2007. № 2. С. 197-212.
69. Петров М. Зовнішня торгівля Кам'янця-Подільського у XV–XVIII ст. (Історіографія проблеми) // П'ятий Конгрес міжнародної асоціації українців. Історія. Ч. 1. Чернівці, 2003. С. 301-306.
70. Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка–НОВА, 2002. 320 с.
71. Петров М. Б., Рибак І. В. Історія Зінькова XV–XIX ст. у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 39-40.
72. Петров М. Б., Задорожнюк А. Б. Кам'янецьке ремесло XVI – першої половини XIX ст. у науковому доробку П. В. Клименка // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Т. 5. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. С. 235-246.
73. Петров М. Б. Кам'янець-Подільський – важливий осередок торгівлі України в XV–XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Історичні науки. Т. 8 (10). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. С. 179-190.
74. Петров М. Б. Кам'янець-Подільський XV–XVIII ст. в польській історіографії XIX–XXI ст. (соціально-економічний, етно-демографічний та історико-топографічний аспекти) // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу “Культура,

освіта і просвітницький рух на Поділлі”. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2006. С. 256-268.

75. Петров М. Б. Кам’янець-Подільський XV–XVIII ст. у вітчизняних літописах і хроніках (соціально-економічний та історико-топографічний аспекти) // Київська старовина. 2007. № 2. С. 36-46.

76. Петров М. Б. Кам’янець-Подільський в записках іноземців XV–XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 7. Київ: Інститут історії України, 2007. С. 281-305.

77. Петров М. Б. Міські землеволодіння в структурі економічного життя Кам’янця-Подільського XV–XVIII ст. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Т. 14. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2005. С. 375-388.

78. Петров М. Б. Місто Кам’янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам’янець-подільський: Аксіома, 2012. 480 с.

79. Петров М. Б. Могилів-Подільський у писемних джерелах XVII–XVIII ст. // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція. Могилів-Подільський, 1996. С. 32-36.

80. Петров М. Б. Організація та розвиток внутрішньої торгівлі Кам’янця-Подільського у XV–XVIII ст. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 13. С. 241-257.

81. Петров М. Б., Яковюк О. П. Плоскирів – старовинне містечко Поділля XV–XVIII ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2004. С. 375-387.

82. Петров М. Б. Польська громада Кам’янця-Подільського XV–XVIII ст. (адміністративно-правовий та соціально-економічний аспекти) // Освіта,

наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Т. 10. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. С. 89-106.

83. Петров М. Б. Сатанів XV–XVIII ст.: заснування, соціально-економічний та історико-топографічний розвиток // Хмельниччина: Дивокрай. Науково-краєзнавче видання. № 1-2. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 29-34.

84. Петров М. Б. Соціально-економічний розвиток Кам'янця-Подільського в другій половині XVII – у XVIII ст. // Студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. С. 225-245.

85. Петров Н. И., Городецкий М. И. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург: Издано при Министерстве Внутренних Дел П.Н. Батюшковым, 1891. XXXII, 264 с., 100 с.

86. Похилевич Л. Д. Аграрные отношения в Польше и Чехии в XVI–XVIII вв. в советской историографии // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Москва: Наука, 1970. С. 104-113.

87. Рибак І. В. Зіньків в історії Поділля. Кам'янець-Подільський: Видавництво Кам'янець-Подільського педагогічного університета, 1995. 119 с.

88. Серчик В. А. Становище селян на Правобережній Україні (др. пол. XVIII ст.) // Укр. істор. журн. 1962. № 4. С. 67-73.

89. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: Типогр. С.В. Кульженко, 1895. 247 с.

90. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолки. Каменец-Подольский, 1904. 160 с.

91. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. Київ: Наук. думка, 1978. 212 с.

92. Трубчанінов С. В. До історії Плоскирова у XVII–XVIII ст. // Місто Хмельницький в контексті історії України. Хмельницький; Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. С. 59-63.

93. Трубчанинов С. В. Документи Головного архіву давніх актів у Варшаві – важливе джерело для вивчення історії Поділля XV–XVIII ст. // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 173-174.
94. Шевченко Ф. П. Шляхи сполучення України з Балканськими країнами у XVII–XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Київ, 1985. Вип. 11. С. 51-55.
95. Guldon Z. Związki handlowe dobr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. 204 s.
96. Król-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku. Kraków: Wydaw. Avalon, 2008. 689 s.
97. Mądzik M. Z działalności handlowej Polaków w Chersonie pod koniec XVIII wieku // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Humanistyczne*. Vol. XXIX. 1974. S. 117-127.
98. Mądzik M. Z dziejów polskiego handle na pobrzeżu Morza Czarnego w końcu XVIII w. // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne*. Vol. XXVIII. 1973. S. 205-226.
99. Mądzik M. Polskie inicjatywy handlowe w rosyjskich portach czarnomorskich na przełomie XVIII i XIX wieku. Lublin: UMCS, 1984. 194 s.
100. Mądzik M. Powstanie i pierwsze lata działalności Kompanii Czarnomorskiej (1782–1785) // *Rocznik Lubelski*. T. 21. 1979. S. 77-92.
101. Motylewicz J. Wymiana towarowa w rejonie Środkowego biegu Dniestru w połowie XVIII wieku w świetle rejestru komory celnej w Kamieńcu Podolskim // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. T. 1. Kraków, 2000. S. 257-270.
102. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Kijow; Warszawa, 1915. 160 s.
103. Rychlikowa I. Dwie książki o gospodarstwie magnackim na Ukrainie Prawobrzeżnej w XVIII w. // *Przegląd Historyczny*. 1968. № 59/1. S. 138-163.

104. Serczyk W. A. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków: PAN. Oddział w Krakowie, 1965. 168 s.